

KROZ KAVAJU I FERAMONTI

Bojana, od milja među drugovima zvana Bojka, rođena je u Beogradu 1922. kao prva od tri sestre i jednog brata, u porodici mašinskog inženjera Samuila Jakovljevića i Rebeke, rođene Amodaj, vlasnice izuzetno uglednog krojačkog salona u Palmotićevoj ulici. Bojana je sticajem ratnih okolnosti položila veliku maturu u junu 1941. godine u Beogradu i Kotoru. Od jula 1941. do jeseni 1943. bila je zatočena u izbegličkom logoru u Feramontiju u južnoj Italiji. U junu 1944. se priključuje Narodnooslobodilačkoj vojsci

na Visu, a u oktobru se vraća u Beograd u svojstvu saradnika „Tanjuga“. U toku naredne četiri godine studira francuski jezik i jugoslovensku književnost na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Kao profesor francuskog jezika u Drugoj beogradskoj gimnaziji uživala je veliki ugled, kako među filozozima, tako i među pedagogima i đacima. Stručnu karijeru je završila kao prosvetni inspektor s neprikosnovenim autoritetom. Objavila je veliki broj prevoda književnih i stručnih tekstova sa četiri svetska jezika kojima je odlično vladala.

Bila je članica uprave Jevrejske opštine u Beogradu i Međunarodnog saveta jevrejskih žena. Od 1993. godine je živela u Tel-Avivu i radila kao glavni urednik Biltena Udruženja Jevreja iz Jugoslavije. Preminula je u decembru 1999. Imala je dva sina, Miču i Nenada, i četiri unuka.

Brod krcat Jevrejima pokupljenim iz svih mesta u Boki Kotorскоj isplovio je iz brodogradilišta u Tivtu ka izlazu iz tog predivnog zaliva.

Toga 25. jula 1941. bilo nas je oko dve stotine muškaraca, žena i dece svih uzrasta na palubi nekada luksuznog broda „Kumanovo“.

Bojana (prva s desna), u Herceg Novom, 11. jula 1941. godine, sa majkom Rebekom, bratom i sestrama Ninom i Olgom

U toku proteklih dana i noći pohapsili su nas Italijani, okupatori Crne Gore i Boke. Nismo imali kuda da bežimo iz priobalnih mesta u koja smo избегли od nemačkog i ustaškog terora nad Jevrejima u Beogradu, Vojvodini, Bosni i Hrvatskoj. Svi putevi i staze na Orjenu i Lovčenu iznad Boke bili su blokirani i pod paljbom otkako je 13. jula 1941. izbio partizanski ustanak u Crnoj Gori. Italijani su nas kamionima ili patrolnim čamcima prebacivali u grupama na brod „Kumanovo“, u Kotorskom zalivu, gde je u potpalublju već ležalo na desetine pohapšenih stanovnika Boke. Brod je tri dana, sa nama na palubi, popravljan u tivatskom

brodogradilištu. Bio je premazan zelenomrkim bojama kamuflaže. Ali nije ni uspešno ni do kraja popravljen; plovio je nagnut na jednu stranu.

Pogleda uperenih prema izlazu iz Boke, svi smo bili obuzeti istom ledenom strepnjom: hoće li brod kad isplovi iz zaliva skrenuti desno ili levo, ili će zaploviti pravo preko Jadrana? I u toku posleratnih pedeset godina, na neretkim susretima i sastancima nas preživelih logoraša, potvrđivali smo da nas je sve tada morila zajednička sudbonosna neizvesnost: ako brod skrene desno, ka severu – vodi nas u propast, u ruke Nemcima ili ustašama; skrene li na jug – zatvoriće nas u neku tamnicu u Baru ili Ulcinju (već se po Boki pričalo o crnogorskim zatvorima). A pravo u Italiju je možda najmanje zlo, ali je to verovatno samo prazna nada.

Brod je isplovio iz Boke levo, na jug. Pao nam je svima kamen sa srca, a strah od najgoreg zamenila je strepnja od neizvesnosti. Kuda nas vode? Šta nas čeka?

Ne sećam se koliko je dugo trajala plovidba do Drača u Albaniji. Jedino se sećam da smo pri iskrcavanju prebrojavani i pamtim to ponižavajuće osećanje da smo i ukrcani u kamione kao brojevi. Ostalo je neizbrisivo sećanje na visoku ogradu od bodljikave žice sa stražarnicama sa obe strane kapije kroz koju smo ušli u koncentracioni logor. Kao ubodi bodljikavih žica po telu – takvo je bilo osećanje ulaska u ograđen prostor. A sledilo je još mučnije osećanje gađenja i poniženja pred ogromnom oronulom i prljavom barakom bez vrata i prozora. Valjda je to nekada bilo neko skladište ili deo magacinskih zgrada. Zapanjeni i užasnuti stajali smo pred transportnim drvenim rešetkastim policama, ne shvatajući da su nam to „kreveti“ u koje treba da se smestimo zajedno s prtljagom – žene i deca desno, muškarci levo, bez pregrade između njih. U najgorem sećanju su krajnje nehigijenski uslovi: manjerka vode dnevno po osobi za piće i pranje, dobijena iz cisterne čekanjem na red. Sedenje na prašnjavom tlu uz zid barake uz obrok kazanske hrane iz manjerki, trebljenje stenica i razne druge gamadi u grčevitoj borbi za kakvo-takvo očuvanje čistoće kao uslova za zdravlje. Ipak su nam noge već sutradan bile pune čireva od kojih su mnogima ostali neprolazni ožiljci. Ostale grozote smrada i nehigijene potiskivali smo iz sećanja – bar ih nismo pominjali pri kasnijim posleratnim susretima u želji da to predamo zaboravu.

Nas tačno 192 Jevreja smešteno je u jednu baraku, dok su ostalih pet ili šest baraka već bile pune Crnogoraca, pretežno Crnogorki sa decom i starima. Izračunali smo da je u logoru Kavaja bilo više od hiljadu zatočenika i zatočenica. Ubrzo smo uspeali nekim kanalima, uglavnom

preko dežurnih iz svake barake u kuhinji, pri spremanju kazanske logorske hrane, da saznamo da su Crnogorci pokupljeni iz sela koja su okupatori smatrali partizanskim jatacima tokom julskog ustanka. Tokom avgusta, gotovo svakodnevno su kamionima stizali novi zatvorenici – osumnjičeni kao pomagači ili simpatizeri ustanika, kao i čitave zadruge pretežno žena sa decom.

Neki studenti i studentkinje iz naše jevrejske grupe uspeali su da nekako, preko bodljikave žice između naše i crnogorske barake, od Crnogorki koje su studirale u Beogradu i učestvovali u martovskim demonstracijama 1941. saznaju prve pojedinosti o ustanku, ali i tužne vesti o prvim žrtvama, o streljanim drugovima i drugaricama po Crnoj Gori.

U našoj grupi su bila trojica lekara koja su imala nešto malo lekova. Uspeli smo da ih doturimo Crnogorkama među kojima je bilo teških bolesnica. Jedna od dveju tadašnjih bolesnih logorašica (a kasnijih ambasadorki SFRJ) rekla mi je četvrt veka kasnije u Beogradu kako nikada neće zaboraviti Jevreje koji su joj u logoru 1941. spasili život.

Najupečatljiviji događaj ostao u sećanju bio je dolazak pred logorsku kapiju jednog uglednog Jevrejina, trgovca iz Beograda, koji je uspeo da sa ženom i sinom pobegne od Nemaca i preko Makedonije stigne u italijansku okupacionu zonu i u Albaniju. Začudo, stražari su dozvolili nekolicini naših, tobože rođaka pridošlih, da sa njima razgovaraju na kapiji. Kad su se vratili skamenjenih lica i suznih očiju preneli su nam strašnu vest o prvoj stotini beogradskih Jevreja odvedenih sa „zbornog mesta“ na Tašmajdanu na streljanje. Saznali smo i o svakim danom sve težim merama za Jevreje i Cigane u Beogradu, čuli smo o strahovitoj eksploziji u Smederevu, gde se tada nije znalo za sudbinu jevrejske brigade koja je tamo bila na prinudnom radu. Rekli su nam i da ih je u Beogradu porazila vest o našem odvođenju iz Boke Kotorske, usled čega je prekinut kanal za spasavanje Jevreja iz Beograda tim putem, jer ispada da su Italijani sproveli deportaciju Jevreja – tada se još nije znalo kuda smo odvedeni – pre nego Nemci! Ne znam kako je taj Beograđanin saznao gde se nalazimo u Albaniji i kako nas je pronašao. Njegovim stopama probilo se u Albaniju još nekoliko porodica i pojedinaca iz Beograda. Većina je uspela da preživi rat i nemačku okupaciju posle kapitulacije Italije u septembru 1943. godine krijući se po albanskim selima.

Oktobar je te 1941. godine nagovestio surovu zimu. Smrzavali smo se u baraci bez vrata i prozora, stavljali na sebe po nekoliko slojeva odeće, gacali po lokvama prljave vode i blatu oko barake, prestali da jednom nedeljno idemo u „šator na tuširanje“, koje nam je inače tako godilo u avgustu i septembru, iako smo se potom vraćali u pravi svinjac

logora (nismo tada ni sanjali pod kakve su „tuševe“ nacisti vodili Jevreje u nemačkim logorima smrti).

Najzad, 23. oktobra, komandant logora je sazvao „zbor“, izvršio prozivku i rekao da krećemo „preko Jadrana“ u njegovu divnu zemlju u kojoj ćemo osetiti „vekovnu italijansku humanost“. Te reči smo primili s nevericom, ali svakako i sa zadovoljstvom što odlazimo iz tog odvratnog logora, makar i neznano kuda. Crnogorci su tokom oktobra vraćeni kućama, te je logor našim odlaskom praktično ostao prazan.

Iz luke u Draču, u koju smo bili iskrcani krajem jula, sada smo posle tri meseca „logorovanja“ u Kavaji ukrcani na jedan italijanski brod u konvoju. Sećam se kako jedna devojka nije htela pri odlasku da skine blato sa cipela da bi u neizvesnost ponela „komadić zemlje sa Balkana“! Opet je svak od nas ukrcan na brod kao „broj“, bez imena ili putne karte.

Tokom plovidbe prožimala nas je ledena jeza od protivrečnosti koja nas je razdirala: želja da savezničke snage potope ovaj fašistički konvoj, ali i strah da se to ne dogodi baš nama. Pri tom smo bili svesni nemogućnosti da na bilo koji način stavimo do znanja savezničkim pilotima da smo „internati civili di guerra“ (civilni zarobljenici u ratu), dok su nam uši probijali zvuci sirene za uzbunu i opasnost, a nama nisu dali ni pojaseve za spasavanje!

Iskrcani smo u Bariju i prošli kroz špalir crnokošuljaša (Musolinijevih fašista) koji su nešto vikali i pokazivali rukom preko grkljana, valjda da zaslužujemo da nas pokolju. Doduše, malo su se smirili kad su posle omladinaca i muškaraca ugledali još veći broj žena i dece u našoj koloni.

Odmah su nas ukrcali u voz. Ne znam kako su neki među nama uspeli da se orijentišu i utvrde da voz juri ka jugu, prema vrhu pete (ili stopala) italijanske „čizme“.

Prvi utisci i uzdah olakšanja o povoljnijim uslovima u logoru Feramonti posle tri meseca nevolja i tegoba u logoru Kavaja potiskivani su u potonjim danima logorske čamotinje koja se oteгла unedogled. U sećanju je ostala slika logora Feramonti: belo okrečene barake u pravilnim nizovima (za svake dve po jedan zajednički „sanitarni čvor“ koji je predstavljao blagodet posle nehygijenskog užasa u Kavaji). Redovi za vodu pred česmama u krugu nekoliko baraka, redovi pred kuhinjama za kazansku hranu, ili za sledovanje pred magacinom (za porodice koje su u minijaturnim „stanovima“ mogle pripremati hranu na mangalčetu), gužva posle podne pri raspodeli pošte (omogućene preko Crvenog krsta uz italijansku cenzuru). Prijatnija su sećanja na širi prostor za kretanje – od ono nekoliko metara oko barake u Kavaji. Zatim smo počeli

da učimo italijanski jezik, individualno ili u manjim grupama, ali i druge jezike dobrovoljno, iz osećanja potrebe za svaki slučaj. A uz to su igrane i fudbalske utakmice između momaka iz raznih baraka...

Porodice su bile smeštene po barakama s pregrađenim odeljenjima od ne više od desetak kvadratnih metara, gde je bilo mesta za nekoliko kreveta na rasklapanje, jedan stočić i mali mangal. Muškarci i žene bez porodica bili su u posebnim barakama-spavaonicama sa po četrdeset poljskih kreveta. Od večeri do jutra bilo je zabranjeno kretanje (copri-fuoco – policijski čas), ali su se mnogi krišom posećivali, naročito mladi parovi, rizikujući da provedu nekoliko dana u zatvorskoj ćeliji u logoru (camera di sicurezza) ako bi ih uhvatili dežurni nadzornici. Među nadzornicima smo ubrzo otkrili nekoliko dobroćudnih koji bi na prekršaje zažmurili, a klonili smo se koliko smo mogli onih pravih fašista, crnokošuljaša.

Bilo je postupaka logorskih vlasti koje smo ocenjivali kao nepredvidive i nejasne italijanske protivrečnosti: logor je izgrađen u močvarnom polju punom komaraca, a davali su nam sledovanje kinina protiv malarije! Vodili su politiku „spajanja porodica i rodbine“, pa su puštali iz logora u konfinaciju po selima širom Italije („libero confino“) pojedince i porodice da se nađu sa svojim. Pri tom su mnogi uspeali – ako nisu imali svoje rođene nigde u Italiji – da odu kod „ujaka“ ili „tetke“ jer su vlasti verovala u rodbinske veze s navedenim osobama s drugačijim prezimenom. S druge strane su istovremeno, iz neobjašnjivih razloga, dovodili u logor porodice iz konfinacije, a i pojedince iz zatvora, zbog ilegalnog prelaska granice iz Hrvatske (Paveličeve ustaške „nezavisne“ države iz koje su Jevreji bežali strahujući od deportacije u logore uništenja). Osim Jevreja dovodili su i građane iz zemalja i sa teritorija koje su tada bile pod italijanskom okupacijom, tj. iz Grčke, Dalmacije, Slovenije, južne Francuske. Najveće dve grupe dovedene tokom 1942. bile su stotinak pravoslavnih Grka iz Tripolija, iz italijanske kolonije Libije, pred borbama sa savezničkim trupama u severnoj Africi, i oko trista Jevreja poreklom iz Austrije i Čehoslovačke, prebačenih iz internacije na ostrvu Rodos. Pravi roman je odiseja te grupe čiji su članovi u Feramontiju nazvani „Rodošani“. Oni su posle „anšlusa“ Austrije i propasti Čehoslovačke 1938. krenuli brodovima i šlepom niz Dunav i stigli su do Kladova. Samo jedna ili dve grupe, smeštene na brodu pod bugarskom zastavom i bugarskim imenom „Penčo“ (pošto je izbrisan italijanski naziv „Stefano“ i skinuta italijanska zastava), uspele su da se probiju kroz bugarsku i rumunsku graničnu kontrolu na Dunavu posle Kladova. To je bilo krajem oktobra 1940. godine. Sve ostale grupe koje su kasnije naišle brodovima i šlepovima, oko osam stotina Jevreja,

pretežno iz Austrije i Slovačke, pošto im rumunske vlasti nisu dopustile dalju plovidbu prebačene su uzvodno Dunavom i Savom natrag do Šapca. Snalazeći se na razne načine, tu su živeli sve do početka rata u Jugoslaviji 1941. godine. Posle rata smo saznali za njihovu tragičnu sudbinu: muškarci su streljani u Zasavici zajedno sa šabačkim Jevrejima 1941, a žene, deca i stari su iz šabačkog logora odvedeni po ciči zimi na staro Sajmište u Beogradu, odakle se niko živ nije vratio. Jevrejska opština iz Beča podigla im je spomenik na Jevrejskom groblju u Beogradu.

Prvu grupu iz Kladova na brodu „Penčo“, većinom Jevreja iz Čehoslovačke, Rumuni su propustili i oni su posle duge i mučne plovidbe niz Dunav do Crnog mora, zatim kroz Bosfor i Dardanele stigli u Jegejsko more. Međutim, tu su doživeli brodolom, ali ih je većina spasena i prebačena na ostrvo Rodos. Posle ratnog sloma Grčke, italijanske okupatorske vlasti su ih prebacile u logor Feramonti.

U logoru je boravilo nešto više od 2 000 logoraša, ali je kroz logor od 1940. do 1943. prošao možda i dva i tri puta veći broj. Pretežnu većinu činili su Jevreji, ali bilo je i građana iz pomenutih zemalja i okupiranih teritorija, pa čak i manja grupa Kineza, zarobljenih civila sa zarobljenih brodova.

Dušebrižnik za hrišćane bio je jedan stari fratar koji je imao svoju kapelu, a pokušavao je i da pokrsti neke Jevreje. Ne znam da li je u tome uspeo; pričalo se da je nekolicina iskoristila i taj način da bi se u nekom katoličkom samostanu privremeno spasila od zlosrećne jevrejske sudbine.

Prilikom dolaska grupe Grka iz Tripolija sa pravoslavnim sveštenikom (mislim da je bio vladika) doživeli smo izuzetno teško poniženje kao Jevreji, što Italijani inače nisu činili kao Nemci ili ustaše. Grcima je naime bio određen smeštaj u nedovršenim barakama, ali su oni odbili da uđu u njih i ostali su dan i noć pod vedrim nebom. Onda je komandant fašističke milicije u logoru, jedan okoreli fašista crnokošuljaš (za razliku od upravnika logora Paola Salvatorea, kalabreškog aristokrate, koji je bio stariji po funkciji i uvek u civilu, tolerantnih postupaka), naredio da se u te nedovršene barake presele Jevreji iz susednih baraka, pa „neka ih sami dovrše ako im je hitno“. Kada su se Jevreji pozvali na nepisano pravo starosedelaca, koje je inače uvažavano u svim prethodnim slučajevima, on im je rekao: „Grci imaju pravo jer su Grci, a vi Jevreji ga nemate jer ste Jevreji!“

O tome kako je ovaj neprijatan slučaj bio rešen postoje razmimoilaženja u našim sećanjima. Kada smo to pominjali pri posleratnim

susretima, mnogi su tvrdili da su Jevreji morali da popuste, ali mnogi od nas su isticali izvanrednu solidarnost Grka koji nisu hteli da promene barake pod tim uslovom. Ako mene sećanje ne vara čini mi se da su te barake zajedničkom radnom akcijom bile veoma brzo dovršene, a Grci su postali naši drugovi-sapatnici u logoru.

Na razne načine smo saznavali šta se događa u ratu. Izvor vesti bili su najčešće novoprispeli u logor, zatim prepričavanje vesti iz pisama koje su išle od usta do usta; a sećam se i da smo čitali italijanske novine, mada ne znam kako smo do njih dolazili. Bili smo poraženi tragičnim zbivanjima širom Jugoslavije: masovna streljanja u Kragujevcu, Šapcu i drugim stratištima, stradanja Jevreja muškaraca deportovanih iz Beograda u oktobru uz crne slutnje da su pobijeni, a žene, deca, stari i bolesni iz cele Srbije u logoru na Sajmištu, po surovoj zimi 1941/42. godine. Čuli smo i o ustaničkim borbama po šumama, kao i o odvođenju Jevreja iz Hrvatske i Bosne u ustaške logore. Ipak, sve do kraja rata nismo znali tačnije podatke o svim strahotama holokausta, niti smo bili sigurni da li mi u Italiji spadamo među spasene pošto se ratu i nacističkom teroru nije tada mogao sagledati skori kraj.

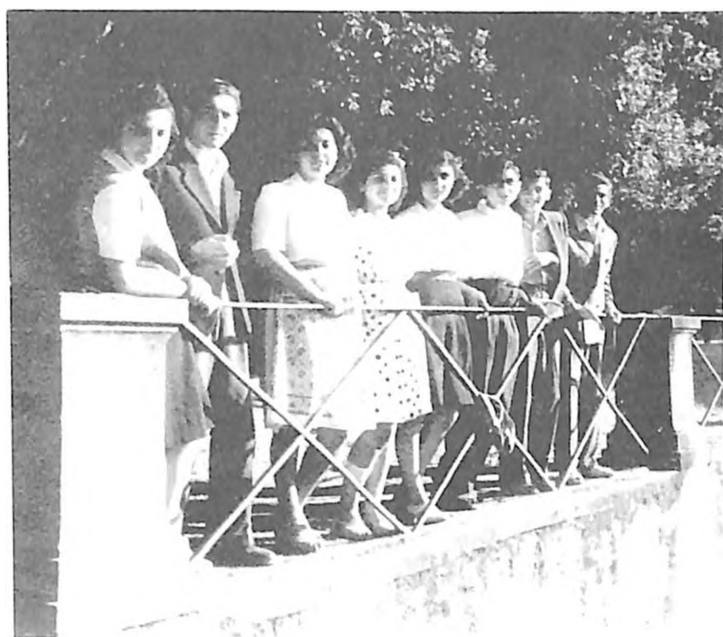
Znatna većina među Jevrejima u logoru (gotovo iz svih evropskih zemalja) nije bila pobožna, a bezmalo niko od nas iz Jugoslavije. Pobožnih, čak i strogo ortodoksnih, bilo je naročito u grupi „Rodošana“ poreklom iz Slovačke. Oni su jednu od svojih malih prostorija pretvorili u sinagogu u koju su vernici dolazili na molitve, ogrnuti taletima. Vlasti to nisu branile, kao što su dozvoljavale i hrišćanskim sveštenicima da održavaju bogoslužjenje za svoje vernike. Ali za Jom Kipur smo i u Kavaji i u Feramontiju svi postili u znak pripadnosti jevrejstvu koje je bilo smrtno ugroženo. Međutim, u italijanske protivrečnosti spada i to da su pored te verske tolerancije – što znači da su priznavali jevrejski identitet – zahtevali fašistički pozdrav prilikom prozivki (appello). Izbegavali smo to koliko je god bilo moguće, mada su neposlušni omladinci zbog toga zarađivali po nekoliko dana ili noći u zatvorskoj ćeliji. Jednom je fašistički komandant našao za shodno da nam održi lekciju u vezi sa fašističkim pozdravom, smatrajući da nama logorašima „to treba da čini čast“ jer bi pred Nemcima morali da „padamo na kolena“. Stoga smo strepeli i za našu sudbinu pošto se čulo da Nemci traže od svog saveznika Musolinija da izruči „svoje“ (italijanske) Jevreje, kao i izbegle iz zemalja pod nemačkom okupacijom.

Strepnja od izručenja Nemcima pretvorila se u pravi strah kada je u leto 1942. usred logora uhvaćen i odveden Mirko Davičo, predratni komunist Jevrejin iz Beograda, uz kasnije saopštenje da je izručen ustašama na njihov zahtev. Posle rata smo saznali da je Mirko Davičo ubijen

u Jasenovcu. Tek ćemo koju deceniju posle rata saznati iz zaplenjenih arhiva da je fašistička Musolinijeva Italija prihvatila dan pre kapitulacije da izruči Jevreje Nemcima. Mnogi su stoga uspeli da se spasu, a deportacija je bilo samo na severu.

Što se tiče ishrane treba priznati da nikad nismo bili siti, ali nismo ni gladovali. Međutim, geršla i sočivo su nam se toliko smučili da se posle rata nisu nikad nalazili na našem jelovniku. Nacionalno italijansko jelo „pastašuta“ (razne testenine kao makaroni, špageti i slično), mada nezačinjeno, spadalo je u bolje retke obroke, a čorbast pasulj i promrzli krompir u raznim varijantama smatrani su za praznični ručak. U porciji bi se katkad našao i poneki komadić mesa.

Bojana Jakovljević (prva s leva) sa sestrama Olgicom (četvrta s leva) i Ninom (peta s leva) i grupom prijatelja. Snimljeno u leto 1944. posle oslobođenja Rima

Vredna pažnje, a i pohvale, bila je dozvola uprave logora za otvaranje škole na našem jeziku za pedesetak naše dece. Organizovali smo je nas nekoliko studenata i maturanata. Uz pomoć dvojice profesora logoraša prenosili smo im znanje iz istorije, geografije, matematike i prirodnih nauka, onoliko koliko smo i bez udžbenika sami znali. Čitali smo im odlomke iz knjiga zatečenih kod pojedinaca u logoru, a bilo je i pevanja i crtanja. Deca su pisala zadatke ćirilicom i latinicom. Ona deca koja su se posle rata vratila u Jugoslaviju uspela su da na tečajevima

za ratom ometene učenike uhvate korak sa svojom generacijom i sa zahvalnošću su pamtila logorsku školu kada smo se kasnije sretali sa njima kao već odraslim akademskim građanima.

Činjenica da je Feramonti bio prvi koncentracioni logor koji su Saveznici oslobodili u toku rata i da su mnogi iz logora preživeli rat omogućila je da se prikupi dosta dokumentarnog materijala o ovom logoru koji je zvanično bio „koncentracioni logor za civilne internirce rata i ta-
oce Jevreje“. O Feramontiju su napisane i dve knjige italijanskih istraživača, a memoara jevrejskih autora ima desetak.

Činjenice pokazuju da je Musolinijeva Italija tek u julu 1943. formalno prihvatila nemački zahtev da se u Nemačku deportuju svi Jevreji, italijanski i strani, na slobodi, u konfinaciji ili iz logora, a pre svega oni iz Feramontija. Vremena za veći organizovan transport, italijanski fašisti nisu više imali. Još pre italijanske kapitulacije, upravnik logora je krajem jula 1943. zajedno sa jednim predstavnikom Jevreja logoraša pokušao da zakrčenim drumovima stigne u Rim i izdejstvuje dozvolu za raspuštanje logora i oslobađanje zatvorenika. U tome nisu imali konkretnog uspeha. U očekivanju vesti sa severa iz Rima i vesti o dolasku savezničkih trupa sa juga sa Sicilije, logoraši su već u znatnom broju uspeli da pobegnu u obližnja sela i zaseoke, te da se kriju po okolnim maslinjacima i zabranima.

Jedan jugoslovenski logoraš, Miša Baum iz Sarajeva, preuzeo je komandu nad malom grupom omladinaca koji su štitili prilaz logoru u kome se još nalazilo stotinak žena i dece. Doživeli su dva velika iskušenja. Naime, jedan američki avion je uoči italijanske kapitulacije žestoko mitraljirao logor, valjda sumnjajući da su to barake neke vojne kasarne. Posledice su bile teške: četiri poginula i petnaest teže ranjenih logoraša. Drugo iskušenje je moglo imati još tragičnije posledice: na dan italijanske kapitulacije, pred glavnim ulazom u logor zaustavio se štapski kamion nemačke vojske i iz njega je izišao nemački general u pratnji ordonansa. Od Jevreja stražara koji su istakli belu i žutu zastavu zatražio je izveštaj o stanju u logoru. Nemačkom generalu je rečeno da logoraša ima još mali broj, da oružje služi straži za odbranu od lokalnih razbojnika (kojih u stvari nije bilo), a da u logoru usled nečistoće i gladi ima pet registrovanih slučajeva kolere. Da li je ovaj blef uspeo, ili se nemačkom generalu mnogo žurilo na sever, to mi ne znamo, ali je činjenica da je naredio da se njegova mehanizovana kolona tu ne zaustavlja. Pet dana tutnjali su motomehanizovani odredi državnim drumom br. 19 koji uz Feramonti vodi od Mesine do Napulja. Šestog dana ujutro, nešto posle osam časova, pred logor je stigao prvi transporter iz izviđačkog odreda britanskog Osmog korpusa. U logoru, u koji su se iz

okolnih sela odmah vratili svi privremeno skriveni logoraši, proglašena je „Republika Feramonti“, a za prvog predsednika izabran je češki Jevrejin Jan Herman koji je s jugoslovenskim Jevrejima prešao put od Kotora, preko Kavaje do oslobođenja.

Većina nas Jevreja iz Jugoslavije iz kavajske grupe, rasutih po mestima u raznim italijanskim provincijama u tzv. „slobodnoj konfinaciji“ pošto smo radi „okupljanja porodice“ pušteni iz Feramontija tokom 1942. godine, doživela je različite sudbine. Nekoliko porodica je uspeo da dobije ulaznu vizu za Španiju i da odatle kasnije ode u Kanadu i preko Portugala u Venecuelu. Na dan kapitulacije Italije 9. septembra 1943. nastala je bežanija iz više od pedeset sela u kojima su Jevreji živeli u uslovima konfinacije.

Bojana u Beogradu, 1956.

Na razne načine dobijenim lažnim ispravama na italijanska imena bežalo se uglavnom na jug u susret Saveznicima, ali i na sever preko Alpa u Švajcarsku, ili preko Trsta u Jugoslaviju.

Neki su uspeli da stignu do Saveznika prelazeći liniju fronta Napulj–Foda i da potom stupe u partizane u Bariju, ili da tamo dočekaju kraj rata.

Većina je sa severa, krećući se na jug, stigla do Rima koji su Nemci zauzeli pre Saveznika. U nadi da će Saveznici (čija se artiljerija čula sa Gariljana) ubrzo stići proveli su ilegalno deset meseci u „Rimu – otvorenom gradu“ pod nemačkom okupacijom, sve do dolaska Saveznika 5. juna 1944. Više od polovine je tada u julu i avgustu 1944. stupilo u partizane u bazi NOB u Bariju, a porodice su se vratile u Jugoslaviju po završetku rata 1945. godine. Neki su ostali u Italiji, pa su kasnije otišli dalje u svet. Nekoliko porodica i pojedinaca uspeo su da se preko Alpa prebace iz severne Italije u Švajcarsku, pa su tu u nekom obliku internacije ostali do kraja rata. Na žalost, Švajcarska nije sve prihvatila. Među onima koji su vraćeni u Italiju i predati fašistima, a zatim Nemcima, bio je i „kavajac“ Rudolf Marton, sarajevski student. Istu sudbinu doživela su još tri člana porodice Isaković iz naše grupe „kavajaca“. Oni su pri pokušaju bekstva iz jednog sela u provinciji Parma u novembru 1943. pod nemačkom okupacijom bili uhvaćeni

zajedno sa ostalim jugoslovenskim Jevrejima koji su tamo bili konfinirani iz Dalmacije (a nisu bili u logoru Feramonti). Odvedeni su u Aušvic, odakle se nisu vratili.

Po osnivanju države Izrael, tamo se sa prvim alijama, iselila gotovo polovina onih koji su se vratili u Jugoslaviju. Tu su se kasnije našli i sa nekima koji su u međuvremenu okušali sreću u Italiji i Francuskoj, ili čak u Čileu, pa najzad ipak stigli u Izrael. Nekolicina iz naše „kavajske“ grupe nije na žalost dočekala kraj rata.

U logoru je 1942. umro Rudolf Miler, otac porodice iz Beograda (u petoj deceniji života); sahranjen je na seoskom groblju u selu Tarsija blizu logora. Iz naše grupe je krajem 1942. u konfinaciji u provinciji Parma umro Isak Albahari, gimnazijalac iz Beograda. Konačno i jedan mladić i jedna devojka iz Sarajeva, takođe iz grupe „kavajaca“, poginuli su u partizanima.